

Ivan Cankar v slovenski kulturi in zgodovini

Marija
Pirjevec

Proti koncu 19. stoletja je slovenska kultura doživela prvič po Prešernu nenaden in izreden vzpon. V tem času je ob osuplosti in vznemirjenosti »filitrov« prišlo do eksplozije novih ustvarjalnih sil, ki so dosegle svoje najbolj zrele sadove v impresionističnih slikah Groharja, Jakopiča, Jame in Strnena in v tistem polivalentnem in polifoničnem pojavu, ki mu pravimo slovenska moderna. Štirje stebri tega literarnega gibanja so: Kette, Murn, Cankar in Župančič. Prva dva sta umrla zelo mlada, a sta nam kljub temu zapustila bogato dediščino razpoloženske, razmišljujoče in ljubezenske poezije. Cankar in Župančič pa sta s svojim umetniškimi, kulturnimi in političnimi delom zaznamovala dovršen del slovenskega narodnega življenja.

V *Epilogu* k prvi zbirki črtic *Vinjete* (1899) je Ivan Cankar skorajda začrtal program moderne, ko je odbil vsakršen »protokol«, torej vsako prisiljeno pogojevanje ustvarjalnega dela. »Moje oči«, je zapisal, »niso mrtev aparat, moje oči so pokoren organ moje duše—moje duše in njene lepote, njenega sočutja, njene ljubezni in njenega sovraštva...«¹ Umetnik je po Cankarju v svojem literarnem svetu absolutno suveren in sme v izražanju svojih misli in čustev uporabljati vsa izrazna sredstva, ki so mu na voljo. V tem smislu je bil mladi Cankar genialen eklektik, ki je s svojega dunajskega opazovališča pozorno sledil novostim sodobne evropske kulture, si jih brez pomisleka prisvajal in presajal tudi najdrznejše novosti na domača literarna tla. V žgoči želji, da reši slovensko kulturo miselne togosti in formalne utesnjenosti, se ni obotavljal ustvarjati v stilu dekadentne poetike, ki je skupaj s simbolizmom dala pečat njegovi prvi pesniški zbirki, naslovljeni z mladeniško objestnostjo *Erotika*.

Slovenska kulturna javnost je bila preplašena in ogorčena zaradi te geste, ki je, takó se je zdelo, zavrгла vso tradicijo in vnašala v literaturo novo tematiko, življenje metropole, njenih zakajenih kavarn, blodnih Vener, muke in slasti čutov. Zgovorna je reakcija ljubljanskega škofa Jegliča, dal je pokupiti vse dosegljive izvode zbirke in jo ukazal požgati. Pa tudi liberalci niso zavzeli bolj strpnega odnosa do tega dela, saj sta jih prestrašili drznost in novost Cankarjeve muze.

To je bil samo prolog nenehnemu Cankarjevemu izzivanju, saj je pisatelj v naslednjih desetletjih s svojo ironijo in sarkazmom, z moralno in politično angažiranostjo vznemirjal kulturno ozračje tedanje Slovenije. Vloga buditelja vesti je sprejel povsem dosledno. Že leta 1900 je pisal Zofki Kved-

¹ Epilog k *Vinjetam* (1899), *Zbrano delo VII*, 1969, str. 194—198.

rovi, da mora biti umetnik znanilec revolucionarnega razvoja, ki naj pre-maga gnilobo in zlaganost sodobnega kulturnega in političnega življenja.² Volja do boja proti jasno določenim nasprotnikom, ki so imeli monopol nad ljudstvom, je pripeljala Cankarja do tega, da se je oddaljil od mladostnih iskanj. Ni mu bilo več dovolj raziskovati najbolj skrito »kamrico« svoje duše, škandalizirati in plašiti meščane, ampak je hotel s svojim delom nakazati konkretno rešitev za moralno popačenost in socialne krivice slovenske družbe.

Znana je njegova izjava, da so najboljši predstavniki slovenskega naroda odšli v izgnanstvo ali bili pobiti v času protireformacije, tisti pa, ki so ostali, so imeli hlapčevske duše. »In mi«, pravi Cankar po enem svojih junakov, »smo vnuki svojih dedov.«³ Proti tej značajski slabosti, ki jo opazuje na vsakem področju narodovega življenja, je Cankar vstal z vsemi svojimi silami in se pri tem zgledoval tudi po Nietzschejevih idejah o volji posameznika, ki zmore oblikovati in presnovati podobo množic. Zaradi tega ima njegov jedki sarkazem vedno etičen namen, ki so ga seveda tisti, proti katerim je bil naperjen, malo razumeli, še manj pa cenili.

Tako se je Cankar moral vse svoje življenje boriti z vrsto kritikov, ki so se ne glede na svoje ideološke razprtije strinjali v odklonilnem in sovražnem odnosu do njega. Pred izrazno močjo pisateljeve besede sicer niso imeli poguma, da bi zanikali njegove ustvarjalne sposobnosti, zato pa so ga obtoževali zdaj nemorale, zdaj pomanjkanja zdravih idej, ki bi lahko koristile ljudstvu, zdaj odtujenosti narodu. Eden izmed kritikov je šel celo tako daleč, da je zahteval, naj se ta »gnusna gosenica« izžene iz skupnega doma. Cankar ni bil ravnodušen do takih napadov, odgovarjal je nanje s krepkimi argumenti, a jih je vendar zelo boleče občutil, saj se mu je res zdelo, da je tujec v družbi, v kateri je umetnost brez ideoloških in strankarskih predznakov nepotrebna stvar.

Sodobno slovensko kulturo je označeval Ušeničnikov neotomizem, dušiči integralizem Mahničevih dedičev, malomeščanska Govekarjeva »ljudskost« brez vsake ustvarjalne sile. Prvi napad je Cankar usmeril prav proti liberalnim vestalkam tradicionalne kulture, ki so imele svojo trdnjavo v ljubljanski drami. V okviru te ustanove — tako pomembne v slovenskem intelektualnem življenju, če le pomislimo na vlogo gledališča v rasti narodne zavesti — je tekla živahna debata, kakšno kulturno pot je treba ubrati. Nasproti sta si stali dve skupini. Prvo je vodil Govekar, ki je zagovarjal ljudsko igro, vezano na izrabljene folklorne teme, druga pa je našla svojega najbolj pomembnega predstavnika v Cankarju, ki je poudarjal potrebo po gledališču, odprtem novim življenjskim izkušnjam moderne kulture.

Cankar se ni zadovoljil le s širjenjem teh idej, temveč je dal celo vrsto konkretnih primerov s svojimi gledališkimi deli, v katerih se je zgledoval po Ibsenu, Hauptmannu, Maeterlincku in Gogolju, obenem pa ustvaril poseben gledališki jezik, ki ga zaznamuje živ, dialektičen odnos do resničnosti. Jasno je, da je zaradi ostrine obtožb marsikatero njegovo delo s težavo prodrlo na odrske deske. Začel je s smešenjem zlaganega patriotizma liberalcev, nato pa usmeril svoje puščice predvsem proti klerikalcem in njihovim lakajem. Slovenski sodobni katolicizem je imel dvojno lice: z ene strani ga je označeval

² Pismo Zofki Kvedrovi leta 1900, *Zbrano delo XXVIII*, 1972, str. 136.

³ *Hlapci*, *Zbrano delo V*, 1969, str. 33.

svetohlinski odnos do doktrine in konservativen nastop v politiki, z druge strani pa je bil angažiran z J. E. Krekom v širokem in pomembnem združniškem delu, ki pa ga je dobršen del duhovščine gledal precej postrani. Cankar se je obrnil proti temačnosti slovenskega katolicizma ter obsodil njegovo neobzdrano voljo po oblasti in zaničevanju vrednot človeške osebnosti, medtem ko je cenil delo krščanskih socialistov.

Prav v Krekovem spisu *Črne bukve kmečkega stanu* je našel prvo spodbudo, da se je začel zanimati za socializem in razmišljati o krivicah družbe, v kateri je živel.⁴ Cankar je spoznal revščino proletariata na rojstni Vrhniki in v ottakringškem predmestju na Dunaju. Ta osebno občutena izkušnja mu je bolj kot ideološki pristop k marksizmu narekovala, da se je približal socialni demokraciji, ki je postajala nova politična sila med ljudskimi množicami tik pred razsulom avstro-ogrske monarhije. Slovenska socialnodemokratska stranka, ki se je imenovala jugoslovanska, da bi poudarila svoj ideal združitve z bratskimi narodi, se je usidrala predvsem v Trstu, kjer se je oblikovalo močno slovensko proletarsko jedro. Cankar se ni samo strinjal z nazori in programom te stranke, temveč je čutil potrebo, da nastopi leta 1907 kot kandidat na njeni volilni listi. Izvoljen sicer ni bil, vendar pa je ta politična akcija zapustila globoko sled v njegovi umetnosti, o čemer nam priča njegovo umetniško najbolj dovršeno delo, parabola o *Hlapcu Jerneju in njegovi pravici*, v kateri je skušal pokazati revolucionarno pot modernega proletariata. V noveli, v kateri so postavljene na zatožno klop vse laične in cerkvene oblasti, Cankar ni jasno izrazil misli o razredni borbi, temveč je zaključil svojo fabulo z osamljeno gesto hlapca Jerneja, ki ne doseže svoje pravice, zato požge gospodarjevo hišo.

Ideja, ki je Cankarju najbližja, ni toliko misel o organiziranem boju za reforme, ki so jo širili avstromarksisti, temveč misel o nujnosti vstaje in upora proti vsemu in vsemu. Jasno je, da take namere niso mogle ugajati slovenskim političnim voditeljem ne glede na njihove strankarske razlike. Zelo napredne pa so se zdele študentski mladini, ki je v času po priključitvi Bosne in Hercegovine zavzela odločno radikalno stališče. Mladi niso bili več pripravljeni slediti Masarykovim naukom o potrebi vsakodnevnega potrpežljivega kulturnega in političnega dela med ljudstvom. Skupaj s hrvaškimi in srbskimi tovariši so izgubili zaupanje v dvojno monarhijo, niso se predajali iluzijam o trialistični rešitvi jugoslovanskega vprašanja, temveč so začeli misliti na razrušitev habsburške države. Njihov ideal je bil jugoslovanska skupnost, katere jedro naj bi postalo srbsko kraljestvo in ki naj bi bila popolnoma neodvisna od Dunaja in Budimpešte.

Proti letu 1910 so se začeli krepiti stiki med slovensko, hrvaško in srbsko »omladino«, ki je bila odločena napovedati revolucionarni boj osvojenemu dvoglavemu orlu in celemu družbenemu redu, ki ga je podpiral. Njihov program je namreč čudna mešanica socialnih in nacionalnih idej, ki izhajajo takó iz ruskih narodnikov kakor iz borcev za svobodo 19. stoletja, med katerimi je omeniti tudi Mazzinija. Ni naključno, da je list slovenske revolucionarne skupine imel naslov *Preporod* in se s tem navezoval na italijanski »Risorgimento« in da je mladina videla prav v Cankarju enega redkih predstavnikov slovenske kulture, pri katerem mora iskati moči in

⁴ *Kako sem postal socialist, Izbrana dela X*, 1951, str. 403—412.

navdiha. »Cankar«, je zapisal *Preporod* leta 1913, »ti si nam postal vzor, ti si nam pokazal pot . . . mladina je v tebi spoznala svoj ideal upornika.«⁵

Te misli so našle odmev v pisatelju, ki je imel osebne stike z nekaterimi voditelji nove in tajne študentske struje, katere voljo do boja je odobral, čeprav je zavzemal tudi kritična stališča do nekaterih točk njegovega programa. Mladi so namreč v svoji nuji, da se rešijo izpod habsburškega jarma, in v svoji želji po narodnostni uveljavitvi težili ne samo k politični, ampak tudi k etično-jezikovni združitvi s srbskim in hrvatskim svetom. V tem so bili blizu socialdemokratski stranki, ko je zapustila tradicionalna stališča slovenske inteligence, ki je od nekdaj poudarjala svojo jezikovno in kulturno posebnost, ter se priključil tako imenovanim neoilirskim idejam.

Cankar je z vso svojo avtoriteto povzdignil glas proti takim nameram in se pri tem skliceval na Prešerna, ki je skoraj pred enim stoletjem moral nastopiti proti podobnim izkušnjam. V svojem znanem govoru *Slovenci in Jugoslovani* iz leta 1913 je zelo natančno določil meje zaželene združitve z južnimi Slovani.⁶ Izrekel se je za jugoslovansko republiko, odbil pa je vsako kulturno in jezikovno spojitve. Ni se bal, da bi si odtujil svoje strankarske tovariše, in se tudi ni brigal za morebitne kazenske ukrepe oblasti, ki so videli v predvojnem času povsod sovražnike in upornike. In res je bil že 1913. leta in nekoliko pozneje ob začetku konflikta izpostavljen preganjanju ter za kratek čas celo zaprt na ljubljanskem gradu.

Kot za življenja, je tudi po smrti Cankar ostal osrednja osebnost intelektualne, pogosto pa tudi politične sfere slovenskega naroda. Svoji domovini je odprl okno v Evropo ter pri tem osvobodil predvsem prozo in dramatiko provincializma, v katerem sta životarili. Bil je prvi slovenski umetnik, ki je pojmoval svoje pisateljsko delo kot poklic in poslanstvo obenem ter pričakoval, da ga družba priznava in posluša. Čeprav je bil izredno občutljiv za vsako novost in zmožen preiti z lahkoto od naturalizma k dekadenci, od simbolizma k ekspresionizmu, je do konca ohranil poseben stil in jezik, ki že na prvi pogled označujeta njegovo delo.

Njegov zgled je očaral in zapeljal številne umetnike, od katerih so bili mnogi jetniki lepote in melodije njegove besede. Zaradi idejnega in stilističnega bogastva svojega dela je Cankar postal izhodiščna točka za vse ali skoro vse miselne tokove, ki so se razvili v Sloveniji po prvi svetovni vojni. Že v dvajsetih letih so katoliški ekspresionisti naslovili svojo literarno revijo *Križ* na gori ter se pri tem navdihovali pri istoimenskem Cankarjevem romanu. Ko pa so se zavedeli, da so se spustili v preveč poduhovljene sfere, so nekateri izmed njih znova našli stik z resničnostjo, tako da so spet jemali za zgled Cankarja, ki je suvereno in mojstrsko združeval idejno zavzetost in objektivno resničnost v harmonično celoto.

Hkrati so se obračali k Cankarju ter v njegovem imenu protestirali proti krivičnim socialnim razmeram svojega časa mladi marksisti in njihovi sopotniki, kot npr. Kosovel. Ideološka napetost med obema skupinama, ki se je nakazovala že v dvajsetih in izbruhnila v tridesetih letih, je zaobjela tudi Cankarjevo delo, ki so si ga prilaščali tako katoličani kot marksisti. Medtem ko je Izidor Cankar v umetnikovih *Zbranih spisih* podčrtal njegovo temeljno

⁵ *Preporodovci proti Avstriji*, uredil A. Ponikvar, Ljubljana 1970, str. 401.

⁶ *Slovenci in Jugoslovani* (1913), *Zbrano delo XXV*, 1976, str. 228—238.

soglasje s krščanskimi ideali, je Edvard Kardelj, če navedemo samo eno ime, v *Razvoju slovenskega narodnostnega vprašanja* osvetlil Cankarjev pomen v zorenju narodne demokratične in socialne zavesti. Med osvobodilnim bojem so Cankarja večkrat omenjali kot nosilca in spodbujevalca slovenskega uporniškega duha, ki je našel v odporništvu najvišji in najznačilnejši izraz. Kot prerokbo, ki se je uresničila, so večkrat radi navajali njegov stavek: »Narod si bo pisal sodbo sam; ne frak mu je ne bo in ne talar!«⁷

Po osvoboditvi so se intelektualci v začetku petdesetih let končno oddaljili od dogmatičnega in večkrat neplodnega socialnega realizma tako, da so se znova sklicevali na Cankarja, ki je v celi vrsti del analiziral in raziskoval intimne razsežnosti človeškega duha, kazal z ene strani na občutek odtujenosti posameznikov, z druge pa na stalno hrepenenje po etični popolnosti, ki plemeniti njihovo eksistenco.

Cankar je tako s svojo umetnostjo oplajal vsako naslednjo etapo slovenskega kulturnega in zgodovinskega razvoja in obenem dajal njegovemu duhovnemu življenju simbolično leksiko, brez katere bi bilo občutno revnejše. Njegove osebe, med njimi hlapec Jernej, potepuh Kurent, lepa Vida, idealist Kačur, oblastni Kantor, kameleonski prebivalci doline šentflorjanske so še danes živo navzoči v zavesti slovenskega naroda, ki se v njih zrcali in iz njih črpa vedno nove pobude za premislek, nauk in tolažbo.

Karel
Šiškovič

Narodnopolitična misel Ivana Cankarja

Ivan Cankar je zapletena osebnost. Njegova dela so lahko predmet preučevanja in razmišljanja iz več zornih kotov. Vendar vsako gledanje, ki bi se omejevalo samo in predvsem na del njegove ustvarjalnosti, mu lahko odvzema značilnost, ki zadevajo njegovo bit kulturnega človeka, literata, pisatelja, pesnika, dramaturga in misleca.

Ivana Cankarja moramo zato imeti tudi za osebnost, ki je bila v vsakodnevem življenju nosilec globalnega svetovnega nazora. Čutil se je aktiven udeleženec življenja, stvarnosti, okolja in človeške civilizacije. Idejni boj se zanj ni omejeval na literarno delo, ni smel ostajati na ravni alegorije, simbolizma, opisa stvarnosti, tehtne analize grdobij, mistifikacij, krutosti določene družbe, marveč se je mogel in moral izražati tudi prek udeležbe v vsakodnevnih spopadih, aktivnosti v politični areni, v pri-spevanju k dviganju in vzgajanju vesti za dosego boljših in bolj človeških ciljev v družbeni skupnosti.

Ivan Cankar je bil prepričan socialist, ker je v socializmu gledal cilj, ki naj bi prinesel nove kvalitete. Prav Cankar kot socialist, kot socialistični propagandist in agitator, kot socialistični kandidat, kot socialistični govornik nam lahko pove marsikaj o svoji dobi, o svojem pojmovanju odnosov med

⁷ Hlapci, cit., str. 11.